

ИВАН ВАЗОВ В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Георги Цанев

Иван Вазов е име на такъв висок връх в релефа на българската литература, че отдето и да я погледнем, ще видим неговия огромен ръст, непотулен от времето. Неговото художествено дело демонстрира с ярка нагледност едно основно — на пръв поглед парадоксално — положение: че истинската, голямата поезия е толкова по-трайна, толкова по-дълговечна, колкото е по-съвременна, т. е. колкото по-тясно е свързан нейният автор със своето време. Творчеството на Иван Вазов е отражение на една отдавна преминала епоха, а неговият глас и днес звучи ясно и мощно. То ни става все по-близко. Очевидно то носи в себе си някаква неизчерпаема естетическа енергия, която сякаш расте с течение на годините. Изворът на тая самозапалваща се енергия лежи в дълбоката връзка на поета с неговото време, с основните тежнения на епохата, в която живее.

Като се започне с първите му произведения и се свърши с последните му песни, много пъти — било на самостоятелно място, било между другото — в творчеството на Вазов се решава една важна проблема, която страстно вълнува всеки истински творец: проблемата за ролята на писателя, за неговата обществена, нравствена и патриотична мисия, за неговия дълг към народа. Тя занимава Вазов в литературните му статии, тя съставя съдържанието на редица негови стихотворения, тя лежи скрита в основата на цялото му творчество.

Още в ранните години на своята творческа дейност под въздействието на революционната атмосфера в навечерието на Априлското въстание, под влиянието на нашата предосвободителска прогресивна литература, на някои прогресивни европейски писатели и особено на руската реалистична и демократична литература авторът на „Пряпорец и гусли“ разреши тая важна проблема, като направи от делото на народа свое лично дело.

Иван Вазов продължи при нова обстановка в освободена България най-хубавите реалистични и демократични традиции на възрожденската литература, наследи и обществения идеализъм на дейците от националноосвободителните борби. Той премина междата от робска към свободна България, озарен от първата слава на признат поет, възнял и възпяващ исторически събития от национален мащаб. Със своето творчество, добило широк размах след 1878 г., той зае централно място в литературния и изобщо в културния живот на страната. В която и посока да тръгнем при изучаването на първото и второто литературно десетилетие след Освобождението, ще се срещнем със значителни художествени дела, означени с неговото име.

Българската литература през първите години на новия живот е под въздействието на най-голямото събитие — Освобождението — и на близкия спомен за националните революционните борби на народа. Чувствителен сеизмограф на

всички вълнения на народната душа, Вазов пръв долавя нейните трептения, извикани и от двете тия явления. Първата следосвобожденска книга — стихосбирката му „Избавление“ (1878), — излязла още през войната, изразява чувствата на радост от освобождението и на благодарност към освободителя. Преживяванията на хората от народа при великото събитие виждаме и в края на „Грамада“. Вазов става тълкувател на онова, което е вълнувало целия български народ, видял осъществяването на своята вековна мечта, за която народният поет говори още в 1876 г. в стихотворението си „Русия!“.

Чувството на любов към руския народ — траен мотив в българската литература още преди Освобождението — продължава да раздвижва стиховете и прозата на редица български писатели през 80-те и 90-те години и по-нататък. Но особено последователен и вдъхновен негов изразител е Вазов („Немили-недраги“, „Чичовци“, „Под игото“ и много други). То е свързано с основното чувство в неговото творчество — любовта към родината, патриотизма, който е най-характерното, определящото идейно-емоционално съдържание на българската литература през 80-те години, най-пълноводната струя в нея — линията на най-вълнуващите творби, на най-високите художествени постижения. Тая линия обхваща всички ония произведения, в които се възпяват с възторг борци и се възсъздават с по-голяма или по-малка епическа широта събития от национално-революционното движение на нашия народ. Тя върви успоредно с друга, чийто обект на наблюдение и изображение е съвременността. И ако произведенията от първата линия възкресяват светли моменти от близкото минало с неговите героични личности, литературата от втората линия изразява подчертано критично отношение към съвременните хора — към техния обществен и личен морал. Това е линията на критическия реализъм.

И на двете тия главни линии най-ярък и най-крупен представител още през 80-те години е Иван Вазов. С огромната си многостранна дейност — и обществена, и културна, — с литературното си творчество, което обхваща всички жанрове и художествени форми, той изразява високо над всички. В неговото творчество винаги е звучал гласът на времето — или поне авторът се е стремил искрено към това. Но през 80-те години тоя глас е най-чист и най-верен отъек на гласа на народа. Творчеството на Вазов тогава най-пълно изразява закономерностите на литературния процес и дава указание, сочи посоките за развитието на литературата. Неговият път в тоя период е магистралата, в която се вливат, за да допълнят картината и внесат известно разнообразие в литературния живот, пътищата на ония, които работят заедно с него или започват тогава творческата си дейност.

В литературното дело на Вазов е най-ясно, че тия две линии се развиват почти едновременно, дори са зависими една от друга, обосновават се една друга, допълват се взаимно при изображение на действителността. Дори едно от основанията си критическият реализъм намира в съпоставянето на патриотичния патос, присъщ на предосвобожденските дейци, и кариеристичните егоистични стремежи на ония, които след Освобождението изграждат буржоазното общество. И това е една от чертите на националното своеобразие на българския критически реализъм. И двете заедно образуват широкото направление на реализма в българската литература, само че реализмът в едната линия съдържа революционна романтика, примесен е с моменти на романтизъм, а в другата линия тече струята на критическия реализъм.

Твърде рано, още в зората на свободния живот, когато е завладян от патриотична радост, Вазов вижда, че формиращото се ново общество е изпълнено с редица недъзи. Продължител на демократичните традиции на предосвобожденските дейци, той не е доволен от съществени страни в уредбата на нова България и най-вече от меркантилния морал на ония, които стоят по високите стъпала на

обществото. Идеалите на предосвобожденските борци не са осъществени, дори са забравени. Обществото тъне в идейна пустота. Още в 1880 г. Вазов изповядва, че напразно търси „идеала“ — вместо него вред налита на „пошлости“ и чува само звука на парите („Поет и вдъхновение“). Жаждата за пари е заменила всички красиви стремежи.

Вазов, който в 1876 г. във „Векът!“ изобличаваше западноевропейския капитализъм, през 80-те години разшири терена на критическия реализъм при условията на българската буржоазна държава и насочи решително българската литература в неговата линия. Тук не бива да се мислят само произведенията със сатиричен и хумористичен характер, а и всички ония творения на художественото слово, в които е направен изъстен социален разрез на обществото, в които е обрисувана действителността с нейните обществени проблеми, а човекът — с неговите отношения в личния, семейния, обществен живот и в неговата зависимост от социалната среда. Новите обществени отношения, усложненият живот, изникналите в него проблеми поставят различни задачи на писателя, който търси съответни форми за тяхното художествено разрешение. Разноликата действителност обуславя развитието на различни литературни жанрове. За нейното отражение, особено за отклик на въпросите на всекидневието, се използват най-вече такива жанрове, в които веднага може да се реагира на жизнените явления. Това са стихотворенията, изпълнени с горчиви размисли, с язвителна ирония, с изобличителен хумор. Стихотворения, в които се осмиват или жигосват актуални обществено-политически и социални явления. И Вазов пише такава актуална публицистична поезия. Това са сатирата, епиграмата, баснята, разказът, очеркът, фейлетонът. Те стигат до читателя не само чрез месечните списания но и чрез вестниците.

Във в. „Народний глас“, в списанията „Наука“, „Зора“ и др., а и в отделните си книги Иван Вазов отправя най-първите стрели срещу меркантилния дух на тогавашното общество, срещу жаждата за пари, срещу липсата на светли чувства и идеали, които са заменени с „разчетът“, т. е. сметката („Пустота“, 1881). Парите определят мястото на човека в обществото, а не личното му достойнство. Идеята за силата на парите, за отрицателната роля, която те играят в отношенията между хората — развита предимно в критично-хумористичен и някъде в саркастичен стил у П. Р. Славейков още преди Освобождението, — у Вазов е третирана най-често в остро сатиричен тон с открито изразен гняв и възмущение. Със стихотворения като „На детето“ и „Зимна песен“ (1880), „Поет и вдъхновение“ и „Смущение“ (1881), с разкази като „Нов свят и нови люде“ (1883, по-късно заглавие „Кандидат за хамама“), „Искров и Райна“, „Епоха — кърмачка на велики хора“ (писани през 1888) и др. народният поет с изобличителен и критичен пагос сочи отрицателното в много области на общественния живот.

Иван Вазов насели българската литература с множество сатирични, хумористични и изобщо отрицателни образи: безличния карьерист („Средство да нямаш врагове“), фалшивия патриот („Румелийско цвете“, „Патриотизъм“ и др.), различни представители на морално и обществено развратената буржоазна интелигенция — адвокати, доктори, висши администратори и др. (двата тома разкази „Драски и шарки“, 1893, 1895). Карьеризмът, търговският характер на брака, политическият терор и други пороци, свързани с буржоазната обществена система, са предмет на изобличение в много от повествователните му произведения (сборниците „Драски и шарки“, „Пъстър свят“, „Видено и чуто“). Вазов откри и показва покварения и нещастен образ на службогонца (комедията „Службогонци“ и редица разкази) — един нов образ, който се оказва твърде жилав, безсмъртен.

Със „Службогонци“ (1903) Вазов стана автор на първата типична критическо-реалистична комедия. Той е създателят и на късия реалистичен разказ у нас

широко използван от него за изобличение на най-различни тъмни страни от действителността — един жанр, много удобен за незабавен критичен отзив на актуални явления и събития. Пък и не само за критика, а просто за предаване на мимолетни впечатления и външения от най-разнообразен характер — интимни, радостни, печални и пр. На Вазов дължим първия исторически роман със сериозни художествени качества — „Светослав Тертер“ (1907). Той се опита да създаде и социален роман, за какъвто смята „Казаларската царица“ (1903). Той не успя в това си намерение. Но в тоя роман, както и в „Нова земя“ (1896) — най-силните и най-правдивите страници са ония, дето се разкрива с метода на критическия реализъм развратът на буржоазната интелигенция, покровителствувана от най-високо място — от министрите („Казаларската царица“), — и се рисуват в широко повествование образите на първите хищници предприемачи и други натрупвачи на пари („Нова земя“).

В „Нова земя“ Вазов показва с рязко изобличителни черти избраната демагогия на политическите дейци. Тая тема той пръв въвежда в българската литература още през 80-те години с разказите „Кандидат за хамама“ и „Искров и Райна“. Неговото творчество, проникнато от демократически и критически латос, отразява за пръв път и друг важен момент от общественно-политическия живот — отношението към монархизма. В публицистиката и в поезията му през 80-те и 90-те години, а също така и в някои произведения от по-късно време се забелязва явна антимонархическа тенденция. Че на предосвободенската поезия — разбира се, революционната — е присъща такава тенденция, това е съвсем естествено. Но тя се явява у поетите и след Освобождението, когато свободната българска държава приема формата на монархия. И то още в първите години. Силно впечатление на времето си са направили острите статии на Вазов против диктатурата на Батенберг, който в 1881 г. суспендира Конституцията. „Първото самостоятелно дело“ на тоя „тъмен поручик“, на тоя „пришелец“ — се изтъква в статиите — „беше едно клетвопрестъпление и първий пример — една подлост.“ Но, заявява гневно поетът, народът не е стадо от същества за впрягане — народът „иска свобода, а не княз!“ Против Батенберг той използва и словото на поезията: в стихотворението „Превратът“ го изобличава в развратен живот, а в друго сатирично стихотворение — „Ремлинген“, писано по-рано — разкрива престъпленията на неговия „побеснял“ министър на вътрешните работи. Да си спомним тук и оная тирада в „Левски“, дето се говори за реакционната роля на монархизма изобщо и на тиранските управления, които са убивали всяка истина, всяка прогресивна проява:

Царете, тълпата, мръсните тирани
да могат дадуши гордото съзнание,
гласът, който вика, мисълта, що грей,
истината вечна, що вечно живей,
измислиха всякой по една секира
да уморят всичко, дето не умира...

Своя демократизъм и антимонархическа тенденция поетът проявява ясно и в стихотворението „Новото гробище над Сливница“, дето подчертава, че българските войници не са се били за трон, а за отечеството си. Тоя демократизъм е така ярко изразен у Вазов, че когато в 1888 г. го посочва в критическа статия и д-р Кръстев, стамболовисткият в. „Свобода“ се нахвърля срещу поета, че в сборката си „Сливница“ не искал „поне думица да спомене за главнокомандувания“ княз Александър. На това обвинение Вазов отговаря със стихотворението „Не, корони ази не възпявам“, останало в ръкопис и обнародвано едва в 1955 г. Антимонархическото настроение е още по-подчергано изразено в стихотворенията „4-та годишнина на Сливница“ и „Към свободата“. Особено категорично е отрицателното отношение към царете във „Философия на съзвучията“:

Думат, че сам господ царят цар помазва.
Кой знай. . . По е вярно, царят че света помазва.

Разбойникът с корона — крал.
Без нея — просто крал.

Вазов никъде не се е изказвал принципно против монархическия институт, нито е проповядвал република. Но във всички тия творби — а към тях биха могли да се прибавят и други — той говори така рязко против царете, така възторжено възпява свободата, пред която блещеели короните и която раждала Дантоните, „що бутат тронове“, — че у читателя се подравя доверието и в самия институт. Такова е обективното въздействие. Ярък пример за подобно въздействие е пиесата „Към пропаст“, в която се разкрива антинародната същност на абсолютизма на монарха. Макар да е изваден на сцената някогашният български цар Иван Александър, драмата се схваща като косвена критика на личния режим на Фердинанд, както свидетелствуват Георги Бакалов и П. К. Яворов. След представлението на „Към пропаст“ (1907) Яворов в рецензията си пише: „Г-н Вазов, винаги проникнат от искрен, но повишен до сантименталист патриотизъм, в ужас от настоящето, търси аналогия сред миналото. Чрез подробна историческа картина, каквато е в същност „Към пропаст“, той иска да изправи предупредително огледало срещу текущата действителност.“ Текущата действителност — това е безспорно Фердинанд с всички ония, чрез които той е управлявал. Още по-категорично е свидетелството на Георги Бакалов. Той направо заявява: „Към пропаст“ бе Вазовата критика на държавното управление. Иван Александър бе лошият монарх, какъвто не трябва да бъде. Всеки се огледа на Фердинанда.“

Антимонархическата тенденция става характерна за българската литература. След Вазов ще я намерим в статии, писма или художествени произведения у К. Величков, Стоян Михайловски, Мих. Георгиев, Пенчо Славейков, Алеко Константинов, А. Страшимиров и др.

Вазов и Михайловски имат големи заслуги за развитието на сатиричния жанр, който достига богато разнообразие през следното десетилетие, но първите сериозни успехи на това развитие са от 80-те години. П. Р. Славейков създаде у нас стихотворния хумористичен вид, като си служеше и с епиграмата — най-хъсия и ударен сатиричен жанр. Той е и първият наш баснописец. След Освобождението Вазов разшири и умножи видовете на хумора и сатирата. Той също така използва твърде много епиграмата. Той е автор и на първия сериозен опит за сатирична поема — макар и със съвсем елементарна фабула — „Кихавицата на Салюта“ (1884), картина на проръчни литературни нрави. Създател е и на битова хумористична поема — „Моята съседка Гмитра“ (1881).

Твърдството на Вазов — погледнато във всичките му жанрове и в цялото му развитие — издава една характерна черта: критическото начало в него е свързано с другото начало — утвърждаващото. Разочарован от новия живот след Освобождението, което не е осъществило демократичните и прогресивните мечти на някогашните революционни дейци, поетът се обръща към близкото минало. В революционните борци и във възрожденските дейци изобщо той вижда ония, които може — като светъл пример за подражание — да противопостави на търгуващите с патриотизма и покварените бюрократи, на хората от новото време, чужди на народните идеали. Борбите за свобода, независимост и социална правда, безкористната и беззаветна любов към родината, готовността да се жертваш за нея той изправя срещу нечистите сделки и стремежите за задоволяване на личните материални интереси. За Вазов двете епохи, предосвободженската и следосвободженската, са противоположни по идейно съдържание и по нравствения лик на хората. „Тогава беше времето на самопожертвуванията, защото из великите страдания изникват великите героизми, както днес е епохата на дреб-

ните характери“ — пише Вазов през 1883 г. в „Немили-недраги“. А след него в предисловието на „Записки по българските въстания“ Зах. Стоянов заявява: „Ние имаме герои, наша национална гордост, като Любен Каравелов, Левски, Хаджи Димитър, Караджата, Ботев, Бенковски, Волов, Каблешков и много други.“ Новата епоха авторът характеризира с едно остро изречение: „Днес не е епоха за патриотизъм, а за гечинмек“ (печелене на средства). Това противопоставяне ще срещнем после и в писанията на тогавашни общественици и критици.

Срещу „дребните характери“ Иван Вазов възвеличава в патетичен стил героите на националноосвободителното движение в добилите широка известност лирико-епически стихотворения от цикъла „Епопея на забравените“ (1881—1884). В тях е получил блестящ израз един от основните мотиви в неговата лирика: възторг от дейците на нашето националнореволюционно движение. Изобразени и възпети са герои и събития заедно с общата атмосфера от онова време. При обрисовката на героите авторът търси и подчертава патриотичното и героичното, отношението към народа и родината. В художествения метод тук — реалистичен в основата — влизат черти на прогресивен романтизъм. В „Епопея на забравените“ Вазов се издига до истинското демократично гледище на нашите предсвобожденски революционни дейци. Известна романтика, родена от общия героичен дух на времето, съединена с едно строго реалистично изображение на живота, виждаме и в „Немили-недраги“. Едно от най-хубавите произведения на Вазов, в което грубата действителност, обрисувана с такава реалистична пластичност, не може да убие героичния патос и романтичните мечти на хъшовете. Произведение, в което идеалът тържествува така блестящо над всички пречки от материален характер. „Немили-недраги“ е четвъртото съчинение в проза на Вазов (след „Неотдавна“, „Митрофан“ и „Хаджи Ахил“) — и той се представя вече като зрял белетрист. Преход от хумористичния рисунък към намеци за големите идеи на времето е повестта „Чичовци“, след която отново, както в „Епопеята“, се идва към изображение на върховния момент — Априлското въстание — 1876 г. Подготовката на този момент, особено висок и героичен, е предадена в прекрасни художествени картини от народния бит, поетично обрисувани сцени на патриотичния подем, изключително ярки, пластични изображения на човешки характери в „Под игото“ (1889—1890) — роман, извънредно богат по своето идейно-емоционално и образно съдържание. Периодът от Освобождението до края на 80-те години, в който най-светлото вдъхновение на литературата са националноосвободителните борби, не би могъл да намери по-хубав завършек от това произведение — истинското начало на българския роман и същевременно негов връх, който задължава в много отношения нашата романистика. Наистина и преди него има опити за роман, но това са опити дилетантски, без художествени достойнства. Първият истински художествен роман у нас си остава „Под игото“, с който се ражда нов жанр в българската литература.

Предала с голямо изкуство на новите поколения героичния образ на една минала възходяща епоха и нейните велики завети, българската художествена проза в тия Вазови произведения достига своята зрелост. Нейният път е изравнен — на бъдещите белетристи остава да развиват по-нататък естетическите достижения и да се издигат до нови върхове.

В „Немили-недраги“, „Епопея на забравените“ и „Под игото“ — чрез ярките изображения на бита и на героичните дела, чрез светлите образи на предсвободенските революционери и демократични дейци — авторът посочва онай идеал, от висотата на който присъжда в други произведения новото време. Тоя идеал е, който му диктува жестоко изобличителните думи, с които завършва повестта „Немили-недраги“: „Бедни, бедни Македонски! Защо не умря при Гредетин?..“ Така Иван Вазов успешно свързва критическия патос с утвърждаващия възторг. Творчески принцип, който той се стремеше да осъществява в цялото си художе-

ствено дело и който представя един особено плодотворен завет. И тук трябва да се наблегне особено на факта, че обвинението, критиката чрез художествено слово Вазов води от високата прогресивна трибуна на народа, като има пред вид неговите интереси, неговото щастие, неговото бъдеще. Той преценява отделния човек по отношението му към народа. И макар критическия реализъм да получи широко развитие още през първото десетилетие след Освобождението, няма никакво съмнение, че между произведенията, пресъздаващи националноосвободителните борби и техните герои, са най-ярките и трайни, най-крупните художествени творби в нашата литература от онова време. Те и определят истинското величие и сила на Вазов като художник на словото и като национален поет. Вземем ли „Левски“, първото стихотворение от цикъла „Епопея на забравените“, писано в началото на 80-те години, от една страна, и, от друга, „Под игото“, излязло в края на същото десетилетие, ние ще получим рамката, която обхваща най-значителните произведения с подчертан национален характер и патриотичен патос, създадени в ония години и неповехнали с течение на времето, безмилостно към всичко посредствено в изкуството. Те са израз не само на демократичния дух на българската литература, а и на нейната дълбоко народността същност. Две качества, които ѝ придаде преди всичко и най-вече авторът на „Епопея на забравените“. Но ако тия високи качества тук излизат открито, в другия основен дял на тогавашното художествено творчество — критическо-реалистичния — те лежат в подтекста, изразени са косвено, чрез отрицание на противоположното, чрез естетически идеал, който се крие зад тях и в името на който се произнася присъдата.

Вазов разширява периметъра на поезията и на прозата както в жанрово, така и в тематично отношение. Създал няколко лирически стихосбирки, той потърси по-обемни стихотворни форми и в продължение само на пет години (1879—1884) излизат с неговото име девет лирико-епически поеми, идейно-тематически свързани с основните тенденции на останалото му творчество. Най-значителни от тях са „Грамада“, в основата на която е вложена дълбоко демократична идея — моралната победа на народа над потисника; „Загорка“, която рисува отпора на българина против робството, и „В царството на самодивите“ — смесица от реалистични наблюдения и фантастични приумици, израз на лични настроения и критични бележки за известни явления в обществото.

Патриотичното чувство на поета го води към възпяване на всичко, което е свързано с народа — историческото минало, езика, природата. В 1883 г. той написва ненадминатата и до днес поетична възхвала на нашия език („Българският език“). В нашата предосвободителна литература на природата се отделя незначително място. Тя влиза в художествените произведения само като декор, като обстановка, като скица и тук-там като момент със самостоятелно значение. Тя не е траен обект на художествено творчество. Вазов направи от природата самостоятелен и постоянен предмет на поезия. Не става въпрос за присъствието ѝ като компонент в художествената творба — касае се, нека повторим, за природата като самостоятелен обект на изображение в отделна чисто художествена творба или пътепис. С много стихотворения в сбирките си „Гусла“ (1881), „Поля и гори“ (1884) и с художествените си пътеписи „Един кът от Стара планина“ (1882), „Великата Рилска пустиня“ и „В недрата на Родопите“ (1904) той утвърждава темата за природата в българската литература. Природата у него е не само свързана с борбите на народа, но става обект и на чисто естетическо съзерцание, на размисли от философски характер. Пред нея авторът застава като възторжен поет, който е пленен от нейните хубости, и в същото време като патриот, чийто възторг се повишава от факта, че тая природа е българска. След него пътеписът се развива бързо и израства като обикнат жанр у нас.

Вазов се бори за разширяване погледа на писателя, за нови теми в литературата — и за нови жанрове. Неговото творчество през 80-те години определя пътя

на редица автори — даровити и посредствени. Разбира се, обществената действителност е, която в същност обуславя развитието на литературата. Но големият талант — какъвто именно е Вазов — служи за пример на останалите писатели, от неговото творчество се извлича мярката за оценка на художествените произведения, то дава лице на литературата.

Още в средата на 80-те години той подхваща една тема, станала особено характерна за по-късните му разкази: темата за нравствените добродетели на човека от народа — обикновения човек, новия положителен герой в неговото творчество. Рисувайки войната, той вижда героизма в най-невзрачния войник („Вълко на война“), ужасите на войната и хуманизма на българската селянка, показани с такава художествена убедителност в „Стоянчо из Ветрен“ (озаглавен после „Иде ли?“) — разказ, който (заедно с „Вълко на война“) слага истинското начало на късия разказ в българската литература. В нравствените сили на народа, в неговия труд Вазов намира ония положителни ценности, които противопоставя на общата поквара сред богатите, управниците, ръководните среди, на тяхната идейна и нравствена пустота, на егоизма и жаждата за злато, на социалните пороци изобщо. И ги противопоставя с художествени възпеления в своята проза, с лирически възторг от тях в стиховете си. Той се възхищава от патриотизма на обикновения човек от народа („Башата на доброволците“), от героизма на българския войник („Само ти, солдатино чудесни“), от родолюбивите и хуманистични чувства на българската жена („Една българка“), от издръжливостта, с която преодолява жизнените неспогоди българинът („Ново преселение“), и т. н. В противовес на отвращаващите го уроди белетристът рисува образа на „тъмния“, никогу неизвестния, крайно беден човек, който се отказва от сражарската си служба, защото не може — не иска! — да бие невинни хора. Така, воден от своето хуманно и честно сърце, обикновеният човек от народа извършва истински подвиг, като обрича и себе си, и цялото си семейство на глад, но запазва чиста своята човешка и гражданска съвест.

Вазов обрисова с гъсти багри селския живот в картина, която има значение на обвинение и протест против богатите и властите („Елате ни вижте!“). И разруши легендата за патриархалната щастлива и радостна идиллия на селото. Но за дно с това той възпява трудещия се селянин, тоя „мълчалив герой“, който храни света със своята пот. Поетът се отнася към него с дълбоко чувство на уважение и почит. Стихотворения като „Да работим!“, „Трудът“, „Нивата“, „Предгумното“ и др. представят прослава на труда и преди всичко прослава на селския труд. Всички тия и още толкова много моменти в неговото творчество, които засягат българската природа, минало, език и др., предпазват творчеството му от всякакъв песимизъм и го правят оптимистично и жизнелюбиво.

Във връзка с прославата на труда бих искал да припомня и друг един момент, твърде характерен за Вазов като народен поет. Той възпя героизма на българския войник във всички войни, в които е участвувал нашият народ — от Сръбско-българската до Първата световна война. И вложи много патриотичен жар в своите песни. Затова и толкова по-горчиво разочарование изпита той при националната катастрофа през 1918 г. Тогава именно в края на последната си сбирка „Не ше загине!“ (1919), с която целеше да вдъхне бодрост и вяра на народа в бъдещето, той помести повторно стихотворението „Да работим!“, писано още в 1899 и печатано през 1900 г. Той искаше отново да посочи на народа най-сигурното, най-вярното оръжие за щастлив живот и напредък, оръжие, което никога не лъже. Срещу войната Вазов издигна принципа на творческия труд. Цял живот той беше подчертавал великата роля на труда — подчертава я и в края на живота си, като я противопоставя на разрушителните сили на войните, които доведоха България до катастрофа. Това е един от последните негови завети, напълно съзвучен с нашето време.

И показателно е, че подчертавайки голямото значение на труда, Вазов съзнава ясно, че живее в едно общество, дето ония, които най-много се трудят, прекарват „дни окаянии“, в бедност и „оскудия“ („Елате ни вижте!“). Независимо от това обаче трудът си остава основен творчески фактор. И възхвалата на „ръцете здрави, що работят“, възхищението от „труда свешен и честен“, отвращението от мързела, наречен „мръсен блуд с живота и с умът“ — всичко това са положителни, прогресивни елементи в поезията на Вазов, които действуват възпитателно и днес. Днес именно песните му за труда придобиват истинския си смисъл и въздействие.

Към труда поетът прибавя и цяла редица други „светли начала“ — „напредък, братство, правда, чест, свобода“, — в които вярва и с които иска да преодолее всяко отчаяние („Не се отчайвай“), „Здравите основи“ на „благодарния“ напредък са новите „лозинки“: „дълг, чест, милост, труд“ („Скромни идеали“). Всички тия „лозинки“ говорят за демократизъм и прогресивност. Поетът поддържа у младежта будни стремежите напред, подкрепя копнежите по справедливост, засилва импулсите за поход против неправди и насилия и вярва, че ще израснат борци „безкористни и верни на народа“ („Чест, правда, свобода“). Като изобличава отрицателните прояви, поетът запазва винаги настроението си на оптимист.

Поет демократ и хуманист, Вазов не само дава израз на своето възмущение от егоистичния търговски морал и антинародно поведение на господстващите сили и богати — срещу техните кариеристични и себични стремежи той издига великите общочовешки идеали за прогрес, за справедливост, за свобода. Той вярва, че една велика идея може дълго време да се губи, да блуждае, но най-после се налага, завладява света и прави „мирови преврати“ („Великата мисъл“). Той е убеден, че човешкият напредък, макар да среща много спънки в своя път, въпреки всичко не спира своя ход и води света „към правда и към светлина“ („Керванът“). С рядка смелост той изоблича папския Ватикан в реакционност и се поклони на всепобеждаващия прогрес. Вярва в това, че прогресивните идеи са непобедими, е същността и на една от най-известните творби на поета — „Не се гаси туй, що не гасне“. Всички художествени средства в стихотворението говорят за неспирния борчески устрем, за непрестанната борба против тиранията, всички образи внушават неотразимо идеята за неугасимия стремеж на човечеството към светлина, за несломимия прогресивен ход на историята. Тук Вазов е истински прогресивен поет — поет на човешката свободна и борческа мисъл. Ето защо българските комунисти и борците против фашизма у нас неведнъж са изразявали с това стихотворение своята увереност в победата. „Не се гаси туй, що не гасне“ — подобно на „Караджата“ от „Епопея на забравените“ — е една от ония лирически работи на Вазов, които илюстрират най-нагледно приемствеността между него и поетите социалистически реалисти. Проблемата за безсмъртието на бореца и на неговите идеи, които ще бъдат подхванати от други борци, е тяхна обща проблема — въпреки исторически различното съдържание на произведенията. У народния поет и у първия представител на социалистическия реализъм у нас тя е изразена дори в близки образи. Така на Вазовата строфа:

И ако слънцето изчезне
от тия небеса приветни,
то някой в ада ще да влезне
главния да вземе да ни светне!

— съответствува у Смирненски:

И ако слънцето угасне в боевете —
то моето сърце кат слънце ще им свети
през бурната тъма. . .

Искрен поклонник на свободата, Вазов я възпява с пламенен възторг. В тържествено звучащи стихове, които подчертават сякаш особено силно с дактилните ритми основното чувство и смелите мисли, той я рисува като вдъхновителка на ония, които се борят против всяко робство.

В стихотворенията си с граждански и социални мотиви Вазов застава на особено високи прогресивни позиции. Стихотворения като „Поет и вдъхновение“, „Елате ни вижте!“, „Песен на фъртуната“ и мн. др. са художествени документи за несправедливостта на стария буржоазен обществен строй, над който поетът произнася своята присъда чрез остри изобличения. Стихотворения като „Не се гаси туй, що не гасне“, „Към свободата“, „Във Ватикан“ и др. пък са истинско вдъхновение на борците за нов свят. В тоя смисъл те са били в услуга на борбата за социализъм, макар сам авторът да е негов противник. Показателно е, че и самият поет цени твърде високо стихотворенията си с общочовешки мотиви. Той е на мнение, че в сбирката „Под нашето небе“ е „вложил най-хубавите, най-хуманните си песни“.

Тук, струва ми се, е уместно да се спрем на борбата, която някои водеха против Вазов, обвинявайки го, че бил ограничен в тясно националното и чужд на общочовешкото. Тая борба е свързана с въпроса за мястото, ролята и значението на Вазов в развитието на българската литература. Най-упорито против народния поет се бореше Пенчо Славейков, който пръв започна атаките. Предизвиканият поет отговаряше, като критикуваше остро индивидуалистическите и естетски увлечения на Славейков. Като оставим за сметка на тогавашната литературна атмосфера пристрастията, трябва да кажем, че в разпрата между двамата поети има сериозни принципи естетически положения, които ги разделят.

Вярно е, че основният патос у автора на „Под игото“ има своя извор в националния живот, съдба и идеали на българина. Но принципно положение е, че който може да възсъздаде истински художествено националното — с това вече той възсъздава в по-голяма или по-малка степен един конкретен аспект на общочовешкото. Общочовешкото в изкуството се облича винаги в национална форма. Освен това видяхме, че името на Вазов носят голям брой стихотворения, чийто обществен ефект е твърде голям.

Разбира се, това не е всичко, с което една национална литература може и трябва да се свърже с общочовешките проблеми. Истината на историческото развитие изисква да признаем, че художественото мислене у двамата поети беше различно. Вазов мислеше още с художествените категории на предосвободенската епоха, при което център е народът и всичко се свързва с него. Пенчо Славейков — за когото народният живот също така е обект на художествено изображение и народът — сила, която „трупаме векове за дело планини градиво“ — слага особен акцент върху личния вътрешен свят на героите — търси в тях човешкото, нравствената същност, духовните копнежи. Тоя специален интерес към психологичното и етичното у българина и у човека изобщо е новото, което внесе Пенчо Славейков в българската литература. Това обаче нито отрича, нито дори омаловажава художественото дело на Вазов, който още през 80-те и 90-те години беше най-високият връх в българската литература (връх, който напразно Кръстев и Славейков се мъчеха да сринат). Тук имаме два момента от развитието на нашата литература, които не си противоречат, а са продължение един на друг — всеки със свой внос от естетически ценности. Два етапа от развитието на едно и също направление — реализъм.

Макар основно чувство в лириката на Вазов да е патриотизмът, тя се отличава с голямо разнообразие на мотивите. Между тях има и нови, за пръв път внесени от него в българската поезия, която той обогати извънредно много с образи, идеи и настроения. Той разработи всички жанрове. Неговото поетично творче-

ство обхваща толкова много лирически видове. От тихата задушевна песен до възторжената патетична ода, от реалистичната, емоционално обогрета картинка до трогателната балада с епични елементи, от кратката епиграма до многостранната сатира — той използва всички възможности на поетическите видове — според нуждата, според темата, според съдържанието. Той трябваше — след П. Р. Славейков и Хр. Ботев — да намери поетичен израз за толкова нови чувства и настроения, трябваше да се отзове на толкова много явления в живота, да открие средства за изображение на толкова нови страни от действителността. При това той беше от ония художници на словото, които не си позволяваха да жертвуват нищо от идейно-емоционалното съдържание зарад красивия израз. Той търсеше единство между тях. Като поет той беше служител на живота и на красотата в живота, а не на някаква красота абстрактна, откъсната от действителността. И нищо чудно, че стихът на тях, който дойдоха след него, достигна повисоки съвършенства. Неговото дело обаче си запазва своето огромно значение. Каквито и слабости да се открият в това дело — а то ги има, — той внесе много нещо ново в българското стихотворно изкуство — и в неговото идейно-емоционално съдържание, и в неговата поетика. Наследил от П. Р. Славейков, Л. Каравелов и Хр. Ботев ония творчески и демократични традиции, които неговият талант, мироглед, обществено и литературно възпитание са му позволили да възприеме, той дълго време, през 80-те и отчасти през 90-те години, дава основния тон на българската литература, за да стане учител на мнозина от ония, които идат след него. Той свързва реалистичните и демократични традиции на предосвобожденската литература с прогресивните тенденции на литературата ни след Освобождението.

Богатството на жизнените впечатления, от които прави художествено произведение (в стихове или проза), е основата на всичко онова, което Вазов постига в областта на художествената форма. Близостта до народния живот означава за него винаги близост и до извора на творческото вдъхновение. Народностният характер на неговото творчество се определя от всички елементи на съдържанието и формата. За изграждането на своите поетични образи (образи в поетичния стил и образи на лица) той черпи материал от дълбоките рудници на народната реч. Заедно с П. Р. Славейков и Христо Ботев той е един от строителите на българския литературен език.

Въпреки мнението на Кръстев и на някои от модерните той има огромни заслуги за обогатяването на художествената форма. Преди всичко в лириката му ще срещнем най-различни строфични постройки — от двустишието до сонетната форма. Особено богата и разнообразна е неговата поезия в своята ритмика. Както П. Р. Славейков, както Хр. Ботев, и Вазов в първите си работи използва възможностите не само на силаботоническото стихосложение, но и на силабическото, което е научил от народната песен. В цикъла „Епопея на забравените“ той си служи с комбинации и от двете тези стихосложения. И получава своеобразен стих. В силаботонически стихове понякога ще срещнем цезура. Вазов умее при един и същ размер, при една и съща стъпка — чрез особености подбор на думи по-къси и по-дълги, или чрез редуване на къси и многосрични думи, или най-после чрез дължината на самите стихове — да получи различна ритмика, различна мелодия, различен тон (срв. например „Той не умира“ и „На България“). Особено богата мелодия се получава от смесването на различни размери. Вазов си служи с всички размери и с всички комбинации от тях. Той въведе нов размер — пеона („Планинци“ — смесени пеон и ямб). Той внесе в българския стих и нещо твърде смело — и съвсем нов вид анжамбман: пренасяне на члена от крайната дума на един стих в началото на следния („Песента на русалките“ в поемата „В царството на самодивите“). Подобно, почти дръзко за онова време нововъведение се среща много по-късно у Николай Лилиев.

Вазовата поезия прави впечатление и с голямото разнообразие и богатство на римите. Като оставим настрана обикновените рими — кръстосани, мъжки, женски и т. н., — у него ще намерим, и то много често, редки рими, каквито са дактилната и съставната. Дактилната рима, която той нарича мъчна, въвежда най-напред Петко Славейков, но у него тя е рядка и изглежда повече случайна, докато Вазов системно и съзнателно си служи с нея. А съставната рима е обикната и извънредно често срещана във Вазовата поезия. Тая рима съзнателно и системно употребява и П. Р. Славейков, но Вазов я усъвършенствува и си служи с нея почти на всяка страница в своето поетично творчество. Оказва се, че дактилната и съставната рима, заслугата за които си приписваха символистите, са въведени още от стария Славейков и широко употребявани от Вазов.

Колко свързани са вътрешно компонентите на съдържанието и формата у Вазов, се вижда и от неговия стил. Колкото и да са разнообразни художествените средства в неговата поезия, все пак можем да забележим, че в първите му работи, включително „Епопея на забравените“, характерни средства са градицията, хиперболата, антитезата, свързани с патоса на поезията му и изобилие с героичния дух, отразен в нея. В последните сборки „Юлска китка“ и „Люляка ми замира“, както и в отделни стихотворения от други сборки, забелязваме опростяване на изразните средства. Това е във връзка с особеността на чувствата и настроенията, които имат интимен характер или са породени от тихи съзерцания на природата.

В сравнение с Л. Каравелов Вазов издигна художествената проза на по-висока степен като изкуство. Наистина в комедиите си той не можа да преодолее фарсовата постройка. Двигател в развитието на действието в „Службогонци“ е недоразумението. Но и в това произведение характерът на героите, макар и само набелязан, се разкрива сполучливо с тяхната реч, постъпки и жестове. А с „Хъшове“ той е създал нещо съвършено ново, бих казал, новаторско: пиесата му се приближава до съвременния тип драма, която взема сюжета си от действията на масите. Колкото се отнася до разказа, тук Вазов се показва първият майстор в нашата литература. Неговите разкази са изпълнени с много събития, някъде дори прекомерно много („Епоха, кърмачка на велики хора“). Той притежава изкуството на големия разказвач, който съзнава, че случката, делата, постъпките съставят основата на разказа — в тях, чрез тях се разкрива духовният образ на човека, а не чрез голата словесна характеристика, не и чрез подробен психологически анализ, с какъвто авторът на „Драски и шарки“ не си служи. Разбира се, Вазов много често характеризира и награвно своите герои, като описва и външния им образ, но след това — и във всички случаи — те действуват, разкриват се сами, макар и да не са подробно обрисувани; най-често са нахвърляни портрети, едва набелязани скици, но винаги с нещо характерно, типично, с нещо, което ги отделя, с което изпъкват и живеят. И в техния портрет, и в обстановката, сред която се движат, се отбелязват интересни детайли. Всеки от тях има свои жестове, често дори и свой, индивидуален начин на говор.

Разбира се, при по-едри белегистични жанрове („Немили-недраги“, „Чичовци“, „Хаджи Ахил“, „Под игото“) в повествователното изкуство на автора влиза много по-обстойна характеристика, и пряка, и косвена, която придобива особена пластичност. Истински майстор е Вазов в умението да използва за индивидуализация на лицата речта. Тая пластичност в обрисовката на обстановката и хора и това умение да се свърже речта на героя така органически и дълбоко с неговия душевен свят, че тоя свят да се вижда в нея като в огледало, са големи завоевания, които внася Вазов в нашата литература. Оттук и бистрата художествена мисъл, ясната белегистична постройка. Трябва обаче да се каже, че всички тия художествени качества притежават най-вече произведенията му, в които той изтъква положителното в живота, в които рисува образи, мили на

сърцето му, каквито са разказите „Дядо Йоцо гледа“, „Една българка“, повестта „Немили-недраги“, романът „Под игото“ и мн. др. И ако в тия произведения, в някои от които е широко пресъздадена и епохата, централно място заема пластичният незабравим човешки образ — в типичните му критическо-реалистични разкази („Драски и шарки“, „Пъстър свят“ и др.) тежестта пада върху описаните случки, нрави, събития — лицата са повече само набелязани. Художествено убедителни герои, носители на обществени добродетели, той не успя да изгради и в романите си из живота след Освобождението („Нова земя“, „Казаларската царица“) — и в тях доминират събитията, нравите. В произведенията си със сюжет от съвременния живот — а те са в голямата си част критическо-реалистични — Вазов не можа да създаде човешки образи със същата сила на пластичното изображение — с богата душевна и външна характеристика, — каквито създаде в прозата си със сюжет от националноосвободителните борби — чорбаджи Марко, Мичо Бейзидето, кака Гинка, Огнянов, Колчо, Бсримечката, Странджата, Македонски и много други, или каквито са хумористичните образи на Хаджи Ахил и на героите в „Чичовци“: Хаджи Смион, Иванчо Йотата и други. Вазов постигна едно по-високо художествено реалистично изображение на живота в прозата и даде пример как може да се обрисова положителен герой, който има и слабости, дори пороци, без да губи нещо от обаянието си като носител на прогресивни идеи и настроения.

С всички тия образи, включени в богатствата на нашето духовно битие с релефното всестранно изображение на действителността той затвърди реалистичното изображение като най-резултатно и близостта до народния живот като най-пълноводен извор на вдъхновение. Към реализма и към трайни връзки с народа и с неговите съдбини Вазов насочваше българската литература не само със своите художествени постижения, но и с критическата си дейност, със своите статии и изказвания по въпросите на изкуството и литературата. Той подчертаваше, че литературата трябва не само да изобразява правдиво действителността, но и да „влиязе на широките народни маси“, да възпитава, да учи — да бъде активен фактор в живота, да бъде полезна. Не само да възпява идеалите, но и да помага за тяхното осъществяване. Той мечтаеше със своето изкуство да изгради духовно българина, да го издигне високо и да възпита в него нравствени и обществени добродетели. Той искаше литературата да бъде не само отъкъс на народната душа, но и понятна за читателя от народа — понятна както по своето идейно-емоционално съдържание, така и по своята форма.

Вазов беше върл противник на всяко самоцелно изкуство, на всички опити да се отдалечи писателят от народа и от неговите идеали. Затова се и бореше цял живот открито и упорито против индивидуалистичните увлечения, против символизма, против всички модернистични течения.

Не е възможно в една статия да се посочат всички ония идейно-естетически елементи и тенденции, с които Иван Вазов е играл роля в развитието на българската литература. Въпрос на специално (неизвършено още) изследване е да се проследи и въздействието му при оформяване на писателите, дошли след него, да се разкрие у тях възприетото от него и продължено творчески.

Участвувал активно и непрестанно в литературния живот след Освобождението до края на дните си (1921), влязъл още през 80-те години в читанки, христоматии и в учебния материал, от неговите произведения — както и от стиховете на Ботев и стария Славейков — са закърмени писатели от няколко поколения. Свидетелства за това са ни оставили с изказвания и с творчеството си Влайков, Алеко Константинов, Елин Пелин, Кирил Христов и мн. др. — чак до редица от съвременните художници на словото. Бих искал съвсем накратко да посоча конкретни примери само от двама: Алеко Константинов и Христо Смир-

ненски. Алеко Константинов е близък на Вазов с това, че продължава със същия възторжен лиричен стил неговата пътеписна традиция, изтъквайки българската природа като най-хубава в света; че подчертава настоятелно нуждата от идеал; че се прекланя пред нравствените и обществените добродетели на народа и че прави от негово име в художествените си произведения критика на обществено-политическите недъзи. Първият социалистически реалист в българската литература има приемствена връзка с народния поет преди всичко по критическото си отношение към западноевропейския капитализъм и империализъм, а, от друга страна, по патоса на своите революционни стихотворения. Разбира се, Смирненски е изпълнил с друго — социалистическо — съдържание и критиката, и революционния си патос.

Вазовските традиции се чувствуват в една или друга степен в развитието на цялата българска литература след него — дори до наше време. Творчеството на Вазов — с най-хубавите, с най-прогресивните си страни — заема широко място в оная плодотворна почва, от която пие сокове в своя растеж днешната наша социалистическа литература.